

Module 1-C धर्म: शक्ता आणि धर्मविद्या Religion: Beliefs & Rituals (क्रमक्रिया)

ग्रामीण धर्मातील कल्पनांवरून आपल्या हे लक्षात येते की, विश्वासंबंधीच्या ग्रामीण धर्मातील कल्पना पूर्णपणे अज्ञानावर आधारित आहेत. विश्वतील विविध वस्तूंने व शक्तींने खरे स्वरूप ग्रामीण लोकांच्या लक्षात येत नाही. त्यामुळे अशा शक्तींची त्यांना भीती वाटू लागते. या अज्ञानातून व भीतीमधूनच विश्वासंबंधीच्या विचित्र कल्पना ग्रामीण धर्मात निर्माण झालेल्या दिसतात. ग्रामीण लोकांचा सामाजिक, नैतिक किंवा एकूण जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण विश्वासंबंधीच्या त्याच्या या कल्पनेवर आधारित असतो. त्यामुळे ग्रामीण समाजाचा अभ्यास करताना त्यांचा विश्वासंबंधीचा धार्मिक दृष्टिकोणही लक्षात घ्यावा लागतो.

धर्मिक प्रथा २. धर्मिक प्रथा किंवा आचार ठरवून देणारी संस्था (As a body of Practices) : ग्रामीण धर्मातील लोकांसाठी ठरवून दिलेल्या आचारांची संस्था बन्याच मोठ्या प्रमाणावर आहे. त्या धर्मिक आचारांची विभागणी मुख्यत्वेकरून पुढील तीन प्रकारांत करता येईल.

a) प्रार्थना (Prayer) : ग्रामीण धर्मांद्यां प्रार्थनेला वरेच महत्व आहे. ईश्वराला आणि निसर्गशक्तींना प्रसन्न करण्याचे साधन म्हणून प्रार्थनेकडे पाहिले जाते. प्रार्थनेद्वारे ईश्वर किंवा अतिमानवी शक्ती आणि मानव यांच्यात संवंध प्रस्त्यापित होतो असे ग्रामीण समाजात मानले जाते. ग्रामीण समाजातील व्यक्ती घरामध्ये आणि घराबाहेरही अनेक देवदेवतांना उद्देशून प्रार्थना करीत असते. ग्रामीण समाजात प्रत्येक कुटुंबाचे एक कुलदैवत असते. या कुलदैवतामुळे कौटुंबिक स्वास्थ्य, सुख, समृद्धी मिळते अशी भावना असते. त्यामुळे कुलदैवताची प्रार्थना कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्ती करीत असते.

कुटुंबातील कुलदैवतावरोबरच सामान्यपणे प्रत्येक जातीचे वेगवेगळे दैवत असते. खेडेगावात बहुकाऱ्यन प्रत्येक जातीचे वेगळे देवालयही असते. या देवालयामध्ये आपापल्या जातीच्या दैवतांची पूजा जातीतील प्रत्येक व्यक्तीला करावी लागते; तसेच गावाच्या वेगवेगळ्या विभागांत स्वतंत्र देवालय असते आणि त्या विभागात राहणारे लोक तेयील देवदेवतेच्या प्रार्थनेत भाग घेत असतात. त्याचप्रमाणे प्रत्येक खेडेगावांचे एक ग्रामदैवत असते. या ग्रामदैवताच्या प्रार्थनेत प्रत्येक व्यक्तीला भाग घ्यावा लागतो. साधारणपणे ग्रामदैवताचा वर्षातून एकदा उत्सव असतो आणि या उत्सवात गावातील प्रत्येक व्यक्ती भाग घेत असते.

b) यज्ञ (Sacrifices) : ग्रामीण धर्मांद्यां प्रार्थनेइतकेच यज्ञालाही महत्व आहे, ग्रामीण धर्मात यज्ञाचे अनेक प्रकार आढळून येतात. यज्ञामध्ये पाणी शिंपडण्याच्या साध्या

B.A.-III-Sociology-Paper 11-Module 1-C
1) Beliefs & Rituals 2) The Sacred & Profane →

विधीपासून ते यज्ञात एखाद्या प्राण्याला वळी देण्यापर्यंत यज्ञाचे वेगवेगळे प्रकार प्रचलित आहेत. ग्रामीण धर्मचे स्वरूप सर्वंत्र सारखे नाही. त्यामध्ये अनेक वेगवेगळे पंथ आहेत, या प्रत्येक पंथाचे स्वतंत्र यज्ञविधी आहेत.

ग्रामीण धर्मामध्ये वर उल्लेख केल्याप्रमाणे अनेक देवता असून या देवतांना संतुष्ट ठवून त्यांना प्रसन्न करून घेणे किंवा त्यांचा राग शांत करणे हा यज्ञविधीचा उद्देश असतो. अस्त्रदेवता, पर्जन्यदेवता, वायुदेवता, अम्निदेवता इत्यादी अनेक देवतांना उद्देशून यज्ञविधी केला जातो. अशा प्रकारे यज्ञविधी केल्याने देवता संतुष्ट होतात आणि आपल्यावरील संकटांचे निवारण होते असा ग्रामीण लोकांचा समज असतो.

ग्रामीण धर्मात यज्ञविधीला बरेच महत्त्व दिले जात असल्याने त्यासंबंधी ग्रामीण लोकांच्या काय कल्पना आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. मागे उल्लेख केल्या- प्रमाणे ग्रामीण धर्मचे मूळ तेथील लोकांने अज्ञान व भीती यांत आहे. साहजिकच ग्रामीण लोकांच्या अज्ञानातून किंवा अंघःश्रद्धेतून यज्ञविधीसारख्या धार्मिक विधीचा जन्म झालेला आहे. त्यामुळे यज्ञविधीच्या अभ्यासामुळे ग्रामीण लोकांने विचार, त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोण इ० गोष्टींची आपणास कल्पना येते. रोगराई, दुष्काळ, महापूर यांसारख्या संकटांविषयीच्या ग्रामीण लोकांच्या कल्पना, त्यांच्या सवयी, जीवनपद्धती, विश्व, जीवन यांसंबंधीचा त्यांचा दृष्टिकोण इ० बाबत माहिती करून घेण्यास यज्ञविधीच्या अभ्यासाची मदत होऊ शकते.

जात्याधिष्ठित समाजव्यवस्थेचे स्वरूप समजावून घेण्यासही यज्ञविधीच्या अभ्यासाची मदत होते. कारण प्रत्येक जातीचे वेगवेगळे यज्ञविधी असल्याने यज्ञविधीच्या अभ्यासावरून जातीची आचारपद्धती, त्यातील सांस्कृतिक प्रवाह यांची कल्पना येऊ शकते. तसेच ग्रामीण समाजाचा इतिहास समजावून घेण्यासाठीही यज्ञविधीच्या अभ्यासाचा उपयोग होऊ शकतो. आधुनिक काळात विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे धर्मविषयक स्वरूप बदलू लागले आहे. ग्रामीण धर्म या बदलापासून अलिप्त असला तरी अलीकडे त्यामध्येही बदल होऊ लागल्याची चिन्हे दिसत आहेत. ग्रामीण समाजातही आता सनातनी प्रवृत्ती आणि मुद्यारक प्रवृत्ती यांमध्ये संघर्ष सुरु झाला आहे. सनातनी विचारांचे लोक जुन्या धार्मिक रुदीना चिकटून रांहण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, तर समाजसुधारक या रुढी मोडून काढण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. तेव्हा ग्रामीण समाजात चालू असलेल्या या संघर्षाचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी यज्ञविधीचा अभ्यास करणे जरूर आहे.

क) धर्मविधी किंवा कर्मकांड (Rituals): प्रार्थना व यज्ञविधी यांच्या बरोबरीनेच धर्मविधी किंवा कर्मकांड यांना ग्रामीण धर्मात महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. ग्रामीण समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात धर्मविधींना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. धर्मविधी ग्रामीण व्यक्तींच्या जीवनाचाच एक भाग बनलेल्या असतात. प्रत्येक महत्त्वाच्या गोष्टींची मुरुवात विशिष्ट प्रकारच्या धर्मविधीने होत असते. धर्मविधीच्या मुठाशी शुद्धतेची व पात्रिश्याची कल्पना आहे. हिंदू धर्मात शुद्धतेल किंवा पात्रिश्याला अत्यंत महत्त्व दिले

जाते. व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनात पावित्र्य आवश्यक आहे अशी हिंदूंची समजूत असते आणि हे पावित्र्य टिकविण्याचे धर्मविधी हे एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते. प्रत्येक जातीचे धर्मविधी वेगवेगळे असतात आणि या धर्मविधीचे पालन करण्या-संबंधीचे त्या त्या जातीचे निर्बंध इतके कडक असतात की प्रत्येक व्यक्तीला त्याचे पालन करावे लागते.

ग्रामीण व्यक्तीच्या जीवनातील प्रत्येक कार्याशी धर्मविधीचा संबंध जोडलेला असतो. अगदो किरकोळ स्वरूपाच्या कार्याशी सुरुवातही धर्मविधीने केली जाते. स्नान भोजन यांसारख्या साध्या गोष्टीचा प्रारंभ करतानाही विशिष्ट धर्मविधी आवश्यक मानला जातो. नव्या धंद्याला सुरुवात करताना, नव्या घरात प्रवेश करताना, मुलांना सुरुवातीला शाळेत पाठविताना धर्मविधी आवश्यक मानला जातो. त्याचप्रमाणे प्रत्येक शेती हंगामाची, नव्या कार्याची सुरुवात धर्मविधीने होत असते. शेतकरी पेरणी, कापणी, मळणी यांसारख्या कामाची सुरुवात धर्मविधीने करीत असतात. अशा प्रकारे ग्रामीण माणसाचे जीवन म्हणजे धर्मविधीची न संपणारी मालिकाच आहे.

३. ग्रामीण धर्म-एक संकुल संस्था (As an Institutional Complex) : ग्रामीण धर्म अनेक पंथ, उपपंथ, संप्रदाय त्याचप्रमाणे अनेक धार्मिक संघटनांनी मिळून बनलेला आहे. यांपैकी काही संघटना राष्ट्रीय पातळीवर काम करीत असून काही स्थानिक पातळीवर आपले कार्य करीत आहेत. या संघटनांचे वेगवेगळे मठ, आश्रम अथवा देवालये आहेत. त्यांमध्ये त्या पंथांना किंवा संघटनांना मानणारे लोक एकत्र येऊन देवतांची व परमेश्वराची उपासना, पूजाआर्चा करतात आणि धार्मिक प्रवचने ऐकतात. या धार्मिक संघटनांची स्वतःची मालमत्ताही असते. आपल्या पंथांचे व संप्रदायांचे तत्त्वज्ञान जनतेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी आणि त्यांना धार्मिक शिक्षण मिळावे यासाठी या संघटना प्रयत्नशील असतात. हिंदूधर्मातील विविध पंथांचे आणि संप्रदायांचे अशा प्रकारचे संस्थाकरण झालेले असते.

भारतातील धर्माचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारतात कोणताही धर्म राष्ट्रीय धर्म म्हणून मानण्यात आलेला नाही. भारतामध्ये धर्म हा राज्यसत्तेपासून नेहमीच अलिप्त व स्वतंत्र राहिला आहे. त्यामुळे धर्म आणि राज्य यांच्यात येथे कधीच संघर्ष निर्माण झाला नाही.

भारतीय समाजाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे ऐतिहासिक काळात सामाजिक सुधारणेची चळवळ धार्मिक चळवळीच्या स्वरूपात प्रकट झालेली दिसून येते. या चळ-वळीचे नेतृत्व साधूसंतांनी केले होते. समाजात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सर्वसामान्य लोकांना आपल्या कार्यक्रमाकडे आर्कषित करून घेणे हे, या चळवळीचे उद्दिष्ट होते. संतानी सुरु केलेल्या समाजसुधारणेच्या या चळवळीलाच भवितसंप्रदाय असे म्हणतात. समाजात समता निर्माण करणे हे या भवितसंप्रदायाचे प्रमुख घ्येय होते. संतांच्या प्रयत्नामुळेच हा संप्रदाय जनसामान्यांपर्यंत पोहोचला.

प्रमाणात, प्रायोगिक स्वरूपाने किंवा अनुभवाने पटवून देता येतात.

पवित्र, अपवित्र : *Sacred & Profane* →

प्रत्येक धर्माच्या स्वरूपाचे एक अत्यावश्यक अंग म्हणून प्रत्येक धर्मात पवित्र, अपवित्र या संकल्पनांचा उदय झाला. धर्मनिरपेक्ष ही संकल्पना आधुनिकतेबोबर विकसित झाली. प्रथम आपण पवित्र आणि अपवित्र या संकल्पनांचा आढाव घेऊ. त्यानंतर धर्मनिरपेक्ष या संकल्पनेकडे वळू म्हणजे त्यावर चर्चा करू.

पवित्र आणि अपवित्र (Sacred and Profane) :

प्रत्येक धर्मात पवित्र आणि अपवित्र या संकल्पना अस्तित्वात आहे. जगात आज असा एकही धर्म नाही, की ज्यात पवित्र - अपवित्र कल्पनाना स्थान नाही. परंतु काय पवित्र व काय अपवित्र या संबंधातले प्रत्येक धर्माचे निकष वेगवेगळे असले तरी त्यात एक समान सूत्र आहे. प्रत्येक धर्मात काही ठिकाणे, काही वस्तू, काही प्राणी, पवित्र तर काही अपवित्र मानण्यात किंवा समजण्यात येतात. हिंदूंची काशी, रामेश्वर, तिरुपती, पंढरपूर, इत्यादी ठिकाणे, इस्लामच्या अनुयायांची मक्का, मदीना ही ठिकाणे, ज्यूचे, शिखांचे अमृतसर, नांदेड ही ठिकाणे पवित्र मानली जातात. हिंदूचे स्वस्तिक, खिस्ती धर्माचा क्रॉस, इस्लामचा चाँद व वौद्धाचा बोधी वृक्ष पवित्र मानण्यात येतो. धर्मानुसार पवित्र काय यावर चर्चा करताना प्रा. हेरी जॉन्सन असे म्हणतात की, अतिनैसर्गिक वस्तूना प्रत्येक धर्मनिच पवित्र मानले आहे याचे कारण प्रतिपादन करताना असे मानले गेले आहे की, अतिनैसर्गिक शक्तीवाबत बहुसंख्य माणसांच्या मनात आदराची भावना असते. या अतिमानवी दैवी शक्तींना प्रसन्न करवून घेण्यासाठी प्रत्येक धर्मात ज्या व्यवस्था निर्माण केल्या जातात त्यांना प्रार्थनास्थळे म्हणतात. या ठिकाणी परमेश्वराची आळवणी करून व्यक्तींना एक मानसिक समाधान प्राप्त होते. म्हणून हिंदूची मंदिरे मुसलमानांच्या मशिदी, खिञ्चनांची गिरिजाघरे (म्हणजे चर्चेस), शिखांचे गुरुद्वार इत्यादी ठिकाणे पवित्र मानली जातात. पवित्र वस्तू किंवा पवित्र ठिकाणे यासंबंधीचे व्यक्तीचे

आचरण पवित्र असावे, अशी अपेक्षा सर्व धर्मातील धर्मांतर्ट आपल्या अनुयायांकदृग करतात. पवित्र आचरणाचे प्रतीक म्हणून परमेश्वराप्रित्यर्थ लोक विशिष्ट दिवशी वा विशिष्ट महिन्यात उपवास करतात. ईश्वराप्रित्यर्थ दान, धर्म करतात, त्यांची स्तुतिस्तोत्रे वाचतात, धर्मगुरु, धर्मोपदेशक, पुरोहित, उपाध्याय तसेच पुजारी इत्यादी व्यक्तींचा संबंध हा पवित्र घटकांशी येत असल्यामुळे त्यांनाही लोकांनी पवित्र मानावयास सुरुवात केली. काही समाजात (उदा. हिंदू व चीन) पूर्वज पूजा पवित्र मानले जाते तद्रुतच मृत व्यक्ती देवाघरी गेल्या म्हणून त्यांनाही पवित्र समजले जाते. इस्लाम धर्मात हजारी याचा करून आलेल्या व्यक्तींना पवित्र समजण्यात येते.

अपवित्र, काय असे प्रश्न विचारून प्रा. हेरी जॉन्सन त्याचे उत्तर देतात. ते म्हणतात, की प्रत्येक ठिकाण, वस्तू, क्रिया, की ज्या धार्मिक वा पवित्र म्हणून गणल्या जात नाहीत त्या सर्वसाधारणपणे अपवित्र समजल्या जातात. उदा. मृत व्यक्तींना ज्या ठिकाणी पुरले वा जाळले जाते ती स्मशानाची जागा अपवित्र मानली जाते तसेच धर्माची चेष्टा करणारा किंवा ईश्वराचे अस्तित्व न मानणारा मनुष्यही पारंपारिक समाजात अपवित्र मानला जात होता. याशिवाय धर्माचे व समाजाचे नियम तोडणारा मनुष्यही अपवित्र समजला जातो. त्यास धर्मपाखंडी ही उपाधी दिली जाते. हिंदू धर्मात काही दिवस शुभ तर कांही दिवस अशुभ म्हणजे अपवित्र मानले जातात. हिंदू धर्मात अमावास्या हा दिवस अत्यंत अपवित्र मानला जातो. त्या दिवशी कोणत्याही नवीन कार्याची सुरुवात लाभादायक ठरत नाही अशी श्रद्धा खिस्ती धर्मात १३ हा आकडा अत्यंत अशुभ किंवा अपवित्र मानला जातो. प्रोटेस्टंट पंथीयांची संख्या जास्त असणाऱ्या अमेरिकेतील अपोलो अंतराळ मोहिमेतील अपोलो १३ ची अंतराळ यात्रा अयशस्वितेचे कारण. तेथील लोकांची १३ या अशुभ आकड्यात शोधण्याचा प्रयत्न केला होता. इस्लामचे अनुयायीही डुक्कर आणि सरडा हे प्राणी अपवित्र आहे असे मानतात.

काही विचारवंत असे समजतात की, काही वस्तू या पदार्थाच्या स्वाभाविक गुण, धर्मामुळे त्यांच्याभोवती पवित्रतेचे वलय निर्माण करण्यात आले आहे. सूर्याची पूजा वा उपासना यासाठी केली जाते की तो तेजाचे प्रतीक मानला जातो व त्याचवरोबर तो पिकांच्या वाढीस मदत करतो. गंगेच्या अफाट विस्तारामुळेच ती पवित्र मानली जात असावी. फिझी पर्वत, सिलाई ऑलिम्पस, हिमालय पर्वत यांना पवित्र मानुन त्यांची पूजा केली जाते ती त्यांच्या भव्यतेमुळे. प्रचंड उंचीमुळे या पर्वताच्या भव्यतेपुढे माणसाला त्या क्षुद्रतेची जाणीव कदाचित होत असावी. त्यातूनच या पर्वतापुढे नतमस्तक होऊन मानवाने त्यांना पवित्र मानले असावे. प्राचीन ग्रीक समाजातील एक विधी “दायसिया” आणि नागपंचमी यांत सर्पपूजा व नागपूजा महत्त्वाची मानली जाते, प्राचीन वा पुरातन धर्म हे अपरिपक्व असतात व अज्ञानामुळे ते अंधश्रद्धेचे बळी पडतात, असे समजण्याकडे विज्ञानांचा कल आहे. याला उत्तर देताना प्रा. हेरी जॉन्सन असे म्हणतात की, सर्पपूजेचे

स्पष्टीकरण जर कोणी मानवाच्या अज्ञानात करीत असेल तर लोकांनी भारतातील हिंदू समाजाकडे दृष्टिक्षेप टाकणे योग्य ठरेल. आजच्या भारतातील हिंदू समाज हा काही प्राचीन समाज नाही. असंख्य हिंदू, विज्ञानाने निर्माण केलेल्या सुख - सुविधांचा उपभोग घेतात तरीही ते नागपंचमी साजरी करतात. प्राणिशास्त्रीय दृष्टीने विचार केल्यास गाय हा इतर प्राण्यासारखाच एक प्राणी परंतु गायीला आजही पवित्र मानले जाते. गाय रस्त्यात दिसली की, नकळत का होईना हिंदू मनुष्य तिला नमस्कार करतो. तो तिच्या शरीरात ३३ कोटी देव वारस्तव्य करतात या श्रद्धेपोटीच होय. एवढेच काय काही कारणांनी गायाच्या व्यक्तीचे घर (विशेषत: नातेवाईकांचा मृत्यु) जर अपवित्र झाले असेल तर ते गायीच्या शेणाने सारवले की शुद्ध वा पवित्र होते ही श्रद्धा आजही हिंदू धर्मात आढळते एखादे ठिकाण वा व्यक्ती अपवित्र झाल्यास त्यांच्यावर गोमूत्र शिंपडल्यास ते ठिकाण वा ती व्यक्ती पवित्र बनते ही श्रद्धा आजही प्रबल आहे. याचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण देणे अवघड आहे.

पवित्र आणि अपवित्र यावर सारांश रूपात बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, प्रत्येक धर्मात पवित्र - अपवित्रतेच्या संकल्पना असल्या तरी त्याचे स्वरूप भिन्न असते. परंतु त्यात एक समानतेचा धागाही असतो. सर्वच धर्मात धर्मावर श्रद्धा ठेवणे, परमेश्वराची पूजा करणे, धार्मिक क्रिया-कर्म करणे, धार्मिक नियमनांचे पालन करणे, इत्यादी गोष्टी पवित्र तर याउलट परमेश्वराचे अस्तित्व अमान्य करणे, कोणतेही धार्मिक क्रिया कर्म न करणे, धर्माचे नियम पायदळी तुडविणे परमेश्वराची निंदा करणे इत्यादी गोष्टी या अपवित्र मानल्या जातात.

धर्माची सामाजिक कार्ये किंवा महत्त्व :

धर्माचे कार्ये किंवा महत्त्व :   १. मूल्यांचे रक्षण करून समाजाचे संघटन करणे. २. गटाच्या नीतिमत्तेचे रक्षण करून ताणनिवारण करणे. ३. सामाजिक नियंत्रण करणे. ४. दातृत्व व समूह कल्याणाची भावना वाढविणे. ५. दुःखितांचे सांत्वन करणे.

समाजशास्त्रीय दृष्टीने धर्म समाजासाठी काय भूमिका पार पाडतो हे अभ्यासक म्हणून आपले कर्तव्य आहे. या दृष्टीने धर्माच्या सामाजिक कार्याचे विश्लेषण जरूरी आहे. शिवाय समाजशास्त्रीय दृष्टीने विचार करता धर्म ही एक सामाजिक संस्था असल्याने धर्माच्या सामाजिक कार्याला त्यामुळेच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. प्रा. हॅर्न जॉन्सन यांनी धर्माच्या सामाजिक कार्यावर सविस्तर चर्चा करून धर्म समाजोपयोगी अशी अनेक महत्त्वाची कार्य पार पाडतो असे म्हटले आहे. प्रा. किंगजले डेविहम यांनी

धर्माच्या कार्यिक सिद्धांतावर चर्चा करताना धर्म, समाजसच्चना टिकवून धरण्याच्या दृष्टीने कोणकोणती कार्ये पार पाडतो यावर विवेचन केले आहे. यावर आर्थिक समस्तीकरण करताना प्रा. किंजले डेविस म्हणतात की, धर्माच्या कार्यिक सिद्धांत म्हणजे विलियन रॉबर्टसन, स्मित, ईमाईल दयुरस्वेम, ए. आर. रॅडाविलक ब्राऊन, ब्रॉनिइला मॅलिनॉल्हस्की इत्यादी जुन्या जाणत्या विचारवंतांनी व मैक्स वेवर टॉलकॉट पार्सन्स इत्यादी आधुनिक विचारवंतांनी धर्माचे केलेले संरचनात्मक कार्यात्मक विश्लेषण होय. सोप्या शब्दांत असे म्हणता येईल की, धर्म समाजाच्या दृष्टीने कोणती महत्त्वपूर्ण कार्ये पार पाडतो याचे विवेचन धर्माच्या कार्यिक सिद्धांतात येते. वरील विचारवंतांनी धर्माच्या कार्याचे नीन विभागांत विभाजन केले असून त्यावर क्रमाने आपण चर्चा करू.

१. मूल्यांचे रक्षण करून समाजाचे संघटन करणे :

समाजाचे संघटन व ऐक्य हे अनेक गोष्टीवर अवलंबून असते. सर्वसामान्य अशी अनेक घेये, समाजातील मूल्यांबाबत लोकांना वाटणारा आदर, शासन यंत्रणेची क्षमता इत्यादी सामाजिक गोष्टीचे संघटन करणारी धर्म ही काही एकमेव शक्ती नव्हे. कुटुंब शिक्षण आणि राज्य संस्था या आपापल्या परीने व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवून समाजाचे संघटन घडवून आणतात हे सत्य परंतु त्याचवरोबर समाज संघटित करण्याच्या दृष्टीने किंवा त्या दिशेने धर्म कार्य करतो हे नाकारता येत नाही. जीवन मूल्ये निश्चित करणे, लोकांच्या मनात मूल्याबाबत आदर निर्माण करणे हे धर्माचे प्रमुख कार्य होय.

खिस्ती धर्मने ज्या १० आज्ञा आपल्या अनुयायांना सांगितल्या आहेत त्याचे पालन करणे प्रत्येक खिस्ती व्यक्तीचे धार्मिक कर्तव्य मानले जाते. अर्थात या सर्व १० आज्ञांचे स्वरूप धार्मिकच आहे असे मात्र नाही. काही आज्ञा धार्मिकतेपेक्षा नैतिकतेकडे अधिक झुकलेल्या आहेत. काही उदाहरणांद्वारे याचे आपण अधिक स्पष्टीकरण करू.

अ) माणसाने एकाच ईश्वराची भक्ती करावी ही आज्ञा संपूर्णपणे धार्मिक स्वरूपाची आहे. कारण मानवा मानवातील आंतरक्रियांशी या आज्ञेचा प्रत्यक्ष संबंध नाही.

ब) परंतु माणसाने चोरी करू नये ही आज्ञा नैतिक आणि धार्मिक अशा दोन्ही स्वरूपाची आहे. कारण माणसाने काय करू नये हे ती सांगते. ही आज्ञा म्हणजे एक प्रकारचा सामाजिक वर्तन - प्रकार होय. समाजात जे संपत्तीविषयक अधिकार किंवा हक्क असतात त्याचा आदर वाळगला असाही या संज्ञेचा अर्थ होतो. दुसऱ्या बाजुने विचार करता समाजाच्या संपत्तीचे रक्षण करणारी जी एक सामाजिक संस्था (अर्ध संस्था) तिचेच रक्षण करण्याची कामगिरी चोरी करू नका या धर्मातीले बजाविली आहे.

या संदर्भात ग्रामीण जपान व ग्रामीण भारत यांतील धार्मिक श्रद्धा व रीतीरिवाज यांचे उदाहरण देणे या ठिकाणी सयुक्तिक ठरेल. या उदाहरणावरून धर्माची समाजाच्या सामाजिक संघटनांमध्ये कशी मदत होते हे आपण पाहू.

प्रथम ग्रामीण जपानमध्यात धार्मिक श्रद्धा आणि विधी यांवर सविस्तर चर्चा करू व

धर्माचा अर्थ आणि धर्माच्या व्याख्या

सुरुवातीला आपण “समाजशास्त्रीय टूटिकोनातून धर्म म्हणजे काय? या प्रश्नाचे उत्तर शोधून काढण्याचा प्रयत्न करू. या विश्वात किंवा जगात दोन शक्ती असल्याचे मानतात एक आपली ‘मानवी शक्ती’ की ज्या योगे या जगातील विविध ऐहिक वा भौतिक व्यवहार चालतात. दुसरी अमानवी किंवा नैसर्गिक शक्ती होय. या अमानवी अथवा नैसर्गिक शक्तीलाच मानवाने दैवी, अलौकिक शक्ती या नावाने संबोधले. या अमानवी, दैवी किंवा अलौकिक शक्तीच्या स्वरूपाबद्दल मानवामानवात मतभेद असले तरी या शक्तीच्या अस्तित्वाबाबत मात्र सर्व मानवाचे एकमत आहे. या दैवी, अलौकिक किंवा अमानवी शक्ती आणि मानवीशक्ती यांच्या परस्पर संवंधातूनच धर्माची उभारणी झाल्याचे आढळून येते. या विश्वातील दैवी किंवा ‘अलौकिक शक्तीला मानवाने मान्यता दिली याचे महत्वाचे कारण म्हणजे, ही दैवी शक्ती किंवा अलौकिक शक्ती मानवाच्या आकलन शक्तीच्या पलीकडे आहे, मानवाला या दैवी शक्तीच्या हालचालीचा अंदाज येत नाही. याचा परिणाम म्हणून माणसाला या दिव्य किंवा अलौकिक शक्तीचा अचंबा वाटतो. त्यातून या दैवी शक्तीबद्दल मानवाच्या मनात एक प्रकारची भीती निर्माण होते. या भीतीतूनच या दिव्य किंवा दैवीशक्तीपुढे गौणत्व स्थीकारण्याची मानवाची तयारी असते, याचे कारण हे की या दिव्य किंवा अलौकिक शक्ती केव्हा अनुकूल किंवा प्रतिकूल रूप धारण करतील हे सांगता येत नाही. शत्रू किंवा मित्र अशा दोन्ही स्वरूपातील रूपाचा अनुभव मानवाला येतो. विशेषतः शत्रू रूपात ही शक्ती जेव्हा मानवासमोर, भूकंप, झांझावात, वादळ, अतिवृष्टी किंवा अनावृष्टी, या स्वरूपात प्रकट होते तेव्हा मनुष्य गर्भगळित होतो, भीतीने हतबल होतो, आणि मग तो या दिव्यशक्तीपुढे नतमस्तक होतो. या दैवी, दिव्य किंवा अलौकिक शक्तीपुढे नतमस्तक होण्याची क्रिया, म्हणजेच या शक्तीला शरण जाण्याची क्रिया म्हणजेच धर्म होय. धर्म म्हणजे, अमानवी किंवा दैवी शक्तीबद्दल मानवी मनात वसत असलेली श्रद्धा होय. कालांतराने मानवाने या अमानवी किंवा दैवी शक्तीला परमेश्वर, ईश्वर, परमात्मा इत्यादी नावे प्रदान केली. परमेश्वरावरस्ची-श्रद्धा म्हणजेच धर्म अस्तही धर्माचा अर्थ घेण्यात येऊ लागला. परमेश्वरावरची श्रद्धा हा परमेश्वर मानवापेक्षा असंख्य पटीने श्रेष्ठ आहे याचे प्रतीक होय. परमेश्वरावरील श्रद्धेवरच मानवाचे ईश्वराबरोबरचे संबंध अवलंबून असतात. परमेश्वराच्या दिव्यत्वाचा मानवाला अनुभव आल्यामुळे या शक्तीवर मानवाची श्रद्धा बसते. या श्रद्धेतूनच परमेश्वराबद्दल मानवाच्या मनात आदराची भावना निर्माण होते. ही आदराची भावना म्हणजेच धर्म होय असेही काही विद्वान म्हणतात. ‘धर्म म्हणजे कर्तव्य’ असाही धर्माचा एक अर्थ दिला जातो. “धारयति इति धर्मः” अशी पण धर्माची व्याख्या केली जाते. याचा अर्थ असा की धर्मामुळे समाजव्यवस्था टिकवून ठेवली जाते.

या सगळ्या विवेचनाचा अर्थ असा की समाजव्यवस्था टिकवून धरण्याचे अत्यंत महत्वाचे कार्य धर्म करतो. म्हणूनच समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला धर्माच्या अभ्यासात रस आहे.

धर्माच्या व्याख्या

धर्माच्या समाजशास्त्रीय अर्थाचे अधिक विस्तृत प्रमाणात दर्शन व्हावे म्हणून ‘धर्म’ या संकल्पनेच्या काहीविद्वानांनी केलेल्या व्याख्या आपण पाहू.

(१) एडवर्ड टायलर : यांच्या मताने ‘धर्म म्हणजे अलौकिक शक्तीवरील श्रद्धा होय.’

(२) पी. गिसवर्ट : यांनी धर्माची व्याख्या खालील शब्दात केली आहे. “ज्या परमेश्वरावर

आपण अवलंबून आहोत असे माणसाला वाटते त्या एक वा अनेक परमेश्वरावरील बदलती श्रद्धा व त्या समोर समर्पणाची भावना म्हणजे धर्म होय.”

(३) **फ्रेजर :** यांच्या विचारसरणीनुसार “धर्म म्हणजे मनुष्यापेक्षा श्रेष्ठ असलेल्या शक्तीवरील श्रद्धा होय.” या शक्ती सर्वसाधारणपणे नैसर्गिक रचना आणि मानवी जीवन यांत्रंधी मार्गदर्शन करून त्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करतात.

(४) **रॉबर्ट्सन :** यांच्या दृष्टिकोनानुसार “धर्म म्हणजे माहीत नसलेल्या अस्पष्ट शक्तीविषयी भीती नाही किंवा दुरुसन्या शब्दात असे म्हणता येईल की धर्माची निर्मिती भीतीतून होत नाही. धर्म म्हणजे समुदायातील सर्व सभासदांचा एका शक्तीरी संबंध आहे की जी शक्ती समुदायाविषयी चांगल्या भावना ठेवते आणि समुदायातील कायदे व नैतिक व्यवस्था यांचे रक्षण करते.”

(५) **हेंरी जॉन्सन :** यांनी पूर्णपणे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण डोळ्यासमोर ठेवून धर्माची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.”धर्म म्हणजे कमी अधिक प्रमाणात श्रद्धा आणि चालीरीती यांची अशी एक व्यवस्था आहे की ज्यात अतिनैसर्गिक व्यवस्थेतील, अतिनैसर्गिक व्यक्ती, अति नैसर्गिक अन्य घटक यांचा समावेश होतो. ही व्यवस्था, त्यांच्या अनुयायावर (म्हणजे त्यांच्या वर्तनावर आणि कल्याणावर) विविध मात्रांच्या स्वरूपात वैयक्तिक आणि सामूहिक जीवनावर प्रभाव टाकते किंवा परिणाम करते.”

या सर्व व्याख्यांचा एकत्रित विचार करावयाचा झाल्यास खालील गोष्टी आपल्या लक्षात येतात किंवा खालील गोष्टी स्पष्ट होतात.

(१) धर्माची उभारणी माणूस आणि दैवीशक्ती यांच्या संबंधावर आधारलेली असते किंवा झालेली आहे.

(२) ही दैवीशक्ती किंवा परमेश्वर हा या विश्वातील नैसर्गिक रचनेवर नियंत्रण ठेऊन मानवी जीवनाला मार्गदर्शन करतो.

(३) ही दैवीशक्ती मानवी शक्तीपेक्षा श्रेष्ठ असते अशी मानवाची श्रद्धा असल्यामुळे तो या शक्तीसमोर शरण जातो व नतमस्तक होतो.

(४) समाजशास्त्रीय दृष्टीने विचार करता अतिनैसर्गिक बाबींच्या साहद्याने मानवी समाजावर किंवा सामूहिक जीवनावर प्रभाव टाकते व सामाजिक नियंत्रण घडवून आणते.

सारांश रूपात बोलावयाचे झाल्यास मानव व परमेश्वर यांच्या परस्परसंबंधाना ‘धर्म’ ही संज्ञा देण्यात आली आहे.

धर्माचे स्वरूप

प्रा. हेंरी जॉन्सन यांनी धर्माच्या स्वरूपावर सविस्तर चर्चा केली आहे. याशिवाय प्रा. किंगले डेविस एली चिनॉय ई. जे. रॉस, बर्नार्ड एस. फिलिप्स इत्यादी समाजशास्त्रज्ञांनी आपापल्या परीने धर्माच्या स्वरूपावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. या रार्व विचारवंतांच्या, धर्माच्या स्वरूपासंबंधी विचारांचा साकल्याने आढावा घेऊ.

① धर्माची व्याख्या पाहतांना आपल्या असे लक्षात येते धर्म म्हणजे मानवी व अमानवी शक्ती यांच्यातील परस्पर संबंध होय. या अमानवी, अलौकिक किंवा दिव्य शक्तीलाच मानवाने कालांतराने

परमेश्वर हे नाव दिले आणि या परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवण्यास मानवाने सुरुवात केली. तेव्हा ईश्वरावरची श्रद्धा म्हणजे धर्म असाही धर्माचा अर्थ काही विद्वान मंडळी घेऊ लागली. परंतु केवळ ईश्वरावरची श्रद्धा एवढेच धर्माचे स्वरूप असू शकत नाही. श्रद्धेचे स्थान म्हणून काही तरी असावे लागते. ह्या मानवाच्या श्रद्धा ईश्वरासंबंधीच्या भावनांशी निगडित असतात. मानवाची ही भावना व्यक्त करण्यासाठी एखादी आकार, रंग, रूप असलेली एखाद्या वस्तूची मानवाला आवश्यकता वाढू लागली. याचाच दुसऱ्या शब्दात अर्थ असा की मानवाला त्याच्या भावना प्रकट करण्यासाठी किंवा श्रद्धा व्यक्त करण्यासाठी एखाद्या प्रतिमेची आवश्यकता भासू लागली: ही प्रतिमा म्हणजेच मूळच्या निर्गुण, निराकार ईश्वराला मानवाने दिलेली नाना प्रकारची रूपे होत. हिंदू धर्मातील ब्रह्मा, विष्णु, महेश, विविध देवता (परमेश्वराचे स्त्री रूप) गणपती, मारुती, शनी इत्यादींच्या मूर्तीं म्हणजे मानवाने स्वकल्पनेने साकार केलेल्या परमेश्वराच्या प्रतिमाच होत. या शिवाय झाडाला, नदीला, डोंगराला, मृतात्म्यानाही मानवाने देव मानले. ज्या माणसाने देवाला शोधण्याचा प्रयत्न केला. ज्या माणसाने देव अधिक समजून घेण्याचा प्रयत्न केला, त्या माणसांना देन दिसला असावा म्हणून अशी माणसे ज्ञानी मानली गेली. म्हणूनच धर्मगुरु, धर्मोपदेशक, पुरोहित, विविध संत महंत इत्यादी व्यक्ती धर्माच्या तज मानल्या जाऊ लागल्यात. त्याच्यामार्फत व्यक्ती धर्म समजावून घेऊ लागल्यात? देवावर किंवा परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवावयाची म्हणजे काय करावयाचे? त्याला खूप ठेवण्याकरिता पूजाअर्चा करणे, दूध, तूप, धान्य, फळे, वस्त्रे, नरबळी, पशुबळी अर्पण करणे इत्यादी क्रिया कराव्या लागतात. या संबंधीचे यथायोग्य ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तींनी दुसऱ्या व्यक्तींना किंवा व्यक्तींच्या समुदायाला वैयक्तिक किंवा सामुदायिक धर्मकृत्य करण्याचे ज्ञान दिले. धर्मानुसार विशिष्ट शक्तींवर श्रद्धा ठेवणे ही धर्माची एक बाजू आणि धर्मानुसार (म्हणजे धर्मतत्वज्ञानानुसार) प्रत्यक्ष आचरण करणे ही धर्माची दुसरी बाजू होय. सोप्या शब्दात श्रद्धा आणि आचरण या धर्मरूपी नाण्याच्या दोन बाजू होत.

(४) मानवाप्रमाणेच मनुष्याने परमेश्वराची ही पुरुष देहधारी (देव), स्त्री देहधारी (देवी, देवता आणि दास (देवदूत) इत्यादी रूपे कल्पली आहेत. या सर्व देव, देवता व देवदूत अमानवी ठिकाणी किंवा परलोकात (उदा. स्वर्ग, नरक) वास्तव्य किंवा निवास करतात असे मानण्यात घेऊ लागले. या अतिमानवी शक्ती व अमानवी वस्तू याबाबत मानवाच्या मनात कोणताच संदेह नसतो. परंतु या अमानवी वस्तू अनुभवजन्य नसतात. याचाच वेगळ्या शब्दात अर्थ असा की, विज्ञानाला या अमानवी वस्तू किंवा ठिकाणे अस्तित्वात आहे किंवा नाही याबाबत निश्चित मत व्यक्त करता येत नाही. सोप्या शब्दात असेही म्हणता येईल की, धर्मात प्रतिपादन करण्यात आलेल्या कल्पना अनुभवाने सिद्ध करता येत नाहीत,

(५) धमनि कल्पना केलेल्या अतिमानवी वस्तू किंवा व्यक्ती ही या जगाबाहेरील अतिमानवी ठिकाणीच निवास करतात वा वास्तव्य करतात ही मानवाची श्रद्धा या अतिमानवी वस्तीस्थानालाच मानवाने परलोक, देवलोक ही संज्ञा दिली. परमेश्वर हा परलोकातच वास्तव्य करतो व तेथूनच तो मानवाच्या कल्याणासाठी प्रयत्न करतो अशीही मानवाची श्रद्धा असते. पृथ्वीवरील दुर्जनांची, दुष्टांची संख्या जेव्हा वाढते व त्यांचे सज्जनांवरील अत्याचार वाढले की मग परमेश्वर पृथ्वीवर मानव रूपात जन्म घेतो (हिंदू धर्मातील १० अवतारांची संकल्पना) किंवा आपला दूत (ख्रिस्ती धर्मातील येसूख्रिस्त किंवा ईस्लाम धर्मातील हजरत महमंद पैगंबर) या पृथ्वीतलावर पाठवितो दुर्जनांचे पारिपत्य करण्यासाठी ह्या अवताराची संकल्पना किंवा देवदूत पृथ्वीवर पाठविण्यासंबंधीची संकल्पना वैज्ञानाला कशी सिद्ध करता येणार? या संदर्भात कर्मठ ख्रिस्ती लोकांची येसू ख्रिस्तासंबंधीची रूल्पना आपण तपासून पाहू. वास्तविक येसूख्रिस्त तुमच्या आमच्या सारखा एक मनुष्य परंतु कर्मठ

द्विश्चन धर्माच्या अनुयायांच्या मताने तो ईश्वरी साक्षात्कार झालेला, ईश्वराने पृथ्वीवर पाठविलेला एक देवदूत होता. येसूखिस्तारांबंधीची ही समजूत अथवा श्रद्धा कोणत्याही अनुभवावर आधारलेली नव्हती हे जरी खरे असले तरी या श्रद्धेने त्याकाळात आणि आजही अनेक व्यक्ती भारावलेल्या होत्या आणि आहेत ही वास्तवताही नाकारता येत नाही.

आस्तिक व्यक्ती धार्मिक श्रद्धांकडे अत्यंत गंभीरतेने पाहतात. काही प्रमाणात त्या या धार्मिक, श्रद्धांशी वचनबद्ध असतात. आस्तिक व्यक्ती, श्रद्धेतील भाव त्यांच्या वर्तणुकीशी निगडित असल्याने, त्याबद्दल अभिरूची दर्शवितात. त्याचप्रमाणे या श्रद्धाभावाप्रमाणे वागणे हे आपले परमकर्तव्य आहे असे मानतात. धार्मिक श्रद्धेबाबतची ही वचनबद्धताच, तात्विक कल्पनांची धर्मापासून फारकत करण्यास, कारणीभूत होते असे म्हटल्यास चूक ठरू नये. वास्तविक दृष्टीने विचार करता धर्म आणि तत्वज्ञान यातील सीमारेषा ठरविणे काही वेळा कठीण असते. परंतु सर्वसामान्य दृष्टिकोनातून विचार करता तत्वज्ञान हे विज्ञानाला अधिक जवळचे आहे. कारण तात्विक कल्पना या, धार्मिक कल्पनांच्या पाश्वर्भूमीवर विचार करता, टीकात्मक दृष्टीने तपासून पाहता येतात. तसेच या तात्विक कल्पना या धार्मिक कल्पनांपेक्षा बन्याच प्रमाणात, प्रायोगिक स्वरूपाने किंवा अनुभवाने पटवून देता येतात.

पवित्र अपवित्र आणि धर्मनिरपेक्ष

५८ प्रत्येक धर्माच्या स्वरूपाचे एक अत्यावश्यक अंग म्हणून, प्रत्येक धर्मात पवित्र, अपवित्र या संकल्पनांचा उदय झाला. धर्मनिरपेक्ष ही संकल्पना आधुनिक वरोबार विकसित झाली. प्रथम आपण पवित्र आणि अपवित्र या संकल्पनांचा आढावा घेऊ. त्यानंतर धर्म निरपेक्ष या संकल्पनेकडे वळू म्हणजे त्यावर चर्चा करू.

पवित्र आणि अपवित्र (Sacred and Profane)

प्रत्येक धर्मात पवित्र आणि अपवित्र या संकल्पना अस्तित्वात आहे. जगात आज असा एकही धर्म नाही की ज्यात पवित्र अपवित्र कल्पनांना स्थान नाही. परंतु काय पवित्र व काय अपवित्र यासंबंधातील प्रत्येक धर्माचे निकष वेगवेगळे असले तरी त्यात एक समान सूत्र आहे, प्रत्येक धर्मात काही ठिकाणे, काही वस्तू, काही प्राणी पवित्र तर काही अपवित्र मानण्यात किंवा समजण्यात येतात. हिंदूची काशी, रामेश्वर, तिरुपती, पंढरपूर इत्यादी ठिकाणे, ईस्लामच्या अनुयायांची मक्का, मदिना ही ठिकाणे, ज्यू चे जेरूसलेम, शिखांचे अमृतसर, नांदेड ही ठिकाणे पवित्र मानली जातात. हिंदूचे स्वस्तिक, ख्रिस्ती धर्माचा क्रास, ईस्लामचा चांद व बौद्धाचा बोधीवृक्ष पवित्र मानण्यात येतो. धर्मानुसार पवित्र काय यावर चर्चा करतांना प्रा. हॉरी जान्सन असे म्हणतात की अतिनैसर्गिक वस्तूना प्रत्येक धर्मनिच पवित्र मानले आहे. याचे कारण प्रतिपादन करतांना असे मानले गेले आहे. की अतिनैसर्गिक शक्तीबाबत बहुसंख्य माणसांच्या मनात आदराची भावना असते. या अतिमानवी वा दैवीशक्तींना प्रसन्न करवून घेण्यासाठी प्रत्येक धर्मात ज्या व्यवस्था निर्माण केल्यां जातात त्यांना प्रार्थना स्थळे म्हणतात. या ठिकाणी परमेश्वराची आळवणी करून व्यक्तींना एक मानसिक समाधान प्राप्त होते. म्हणून हिंदूची मंदिरे, मुसलमानांच्या मशिंदी, ख्रिश्चनांची गिरिजाघरे (म्हणजे चर्चेस) शिखांचे गुरुद्वारा इत्यादी ठिकाणे पवित्र मानली जातात. पवित्र वस्तू किंवा पवित्र ठिकाणे यासंबंधीचे व्यक्तीचे आचरण पवित्र असावे अशी अपेक्षा सर्व धर्मातील धर्ममार्तड आपल्या अनुयायांकडून करतात. पवित्र आचरणाचे प्रतीक म्हणून परमेश्वरप्रित्यर्थ लोक विशिष्ट दिवशी

वा विशिष्ट महिन्यात उपवास करतात. ईश्वराप्रित्यर्थ दान धर्म करतात, त्याची स्तुतीस्तोत्र वाचतात, इत्यादी. धर्मगुरु, धर्मोपदेशक, पुरोहित, उपाध्याय तसेच पुजारी इत्यादी व्यक्तींचा संबंध हा पवित्र घटकांशी येत असल्यामुळे त्यांनाही लोकांनी पवित्र मानावयास सुरुवात केली. काही समाजात (उदा. हिंदू व चीन) पूर्वज पूजा अस्तित्वात आहे. त्या समाजात वृद्ध व्यक्तींना पवित्र मानले जाते. तद्वतच मृत व्यक्ती देवाधरी गेल्या म्हणून त्यांनाही पवित्र समजले जाते. ईस्लाम धर्मात “हज” ची यात्रा करून आलेल्या व्यक्तींना पवित्र समजण्यात येते.

अपवित्र काय असा प्रश्न विचारून प्रा. हेरी जॉन्सन त्याचे उत्तर देतात. ते म्हणतात की प्रत्येक ठिकाण, वस्तू, क्रिया की ज्या धार्मिक वा पवित्र म्हणून गणल्या जात नाहीत त्या सर्वसाधारणपणे अपवित्र समजल्या जातात. उदा. मृत व्यक्तींना ज्या ठिकाणी पुरले वा जाळले जाते ती स्मशानाची जागा अपवित्र मानली जाते. तसेच धर्माची चेष्टा करणारा किंवा ईश्वराचे अस्तित्व न मानणारा मनुष्यही पारंपरिक समाजात अपवित्र मानला जात होता. यांशिवाय धर्माचे व समाजाचे नियम तोडणारा मनुष्यही अपवित्र समजला जातो, त्यास धर्म पाखंडी ही उपाधी दिली जाते. हिंदू धर्मात “अमावास्या” काही दिवस शुभ तर काही दिवस अशुभ म्हणजे अपवित्र मानले जातात. हिंदू धर्मात “अमावास्या” हा दिवस अत्यंत अपवित्र मानला जातो. त्या दिवशी कोणत्याही नवीन कार्याची सुरुवात लाभदायक ठरत नाही अशी श्रद्धा. ख्रिस्ती धर्मात १३ हा आकडा अत्यंत अशुभ किंवा अपवित्र मानला जातो. प्रॉटेस्टंट पंथीयांची संख्या जास्त असणाऱ्या अमेरिकेतील अपोलो अंतराळ मोहिमेतील ‘अपोलो १३’ ची अंतराळ यात्रा अयशस्वीतेचे कारण तेथील लोकांनी १३ या अशुभ आकड्यात शोधण्याचा प्रयत्न केला होता. ईस्लामचे अनुयायीही डुक्कर आणि सरडा हे प्राणी अपवित्र आहे असे मानतात.

काही विचारवंत असे समजतात की काही वस्तू या पदार्थाच्या स्वाभाविक गुणधर्मामुळे त्यांच्या भोवती पवित्रतेचे वलय निर्माण करण्यात आले आहे. सूर्याची पूजा वा उपासना यासाठी केली जाते, की तो तेजाचे प्रतीक मानला जातो व त्याचबरोबर तो पिकाच्या वाढीस मदत करतो. गंगेच्या अफाट विस्तारामुळेच ती पवित्र मानली जात असावी. फिजी पर्वत, सिनाई पर्वत, ऑलिम्पस पर्वत, हिमालय पर्वत यांना पवित्र मानून त्यांची पूजा केली जाते ती त्यांच्या भव्यतेमुळे, प्रचंड उंचीमुळे या पर्वतांच्या भव्यतेपुढे माणसाला च्या क्षुद्रतेची जाणीव कदाचित होत असावी. त्यातूनच या पर्वतांपुढे नतमस्तक होऊन मानवाने त्यांना पवित्र मानले असावे. प्राचीन ग्रीक समाजातील एक विधी “दायसिया” (Diasia)^५ आणि हिंदूंची ‘नागपंचमी’ यात सूर्यपूजा व नागपूजा महत्वाची मानली जाते. या दोन्हीही समाजात साप हा पवित्र प्राणी मानला जातो. प्राचीन वा पुरातन धर्म हे अपरिपक्व असतात व अज्ञानामुळे ते अंधश्रद्धेचे बळी पडतात. असे समजण्याकडे विद्धानांचा कल आहे. याला उत्तर देतांना प्रा. हेरी जॉन्सन असे म्हणतात की सर्प पूजेचे स्पष्टीकरण जर कोणी मानवाच्या अज्ञानात करीत असेल तर अशांनी भारतातील हिंदू समाजाकडे दृष्टिक्षेप टाकणे योग्य ठरेल. आजच्या भारतातील हिंदूसमाज हा काही प्राचीन समाज नाही. असंख्य हिंदू विजानाने निर्माण केलेल्या सुखवसुविधांचा उपभोग घेतात. तरीही ते ‘नागपंचमी’ साजरी करतात. प्राणीशास्त्रीय दृष्टीने विचार आहे. ‘गाय’ हा इतर प्राण्यासारखाच एक प्राणी परंतु गायीला आजही पवित्र मानले जाते. गाय रस्त्यात दिसली की नकळत का होईना हिंदू मनुष्य तिला नमस्कार करतो तो तिच्या शरीरात ३३ कोटी देव वास्तव्य करतात या श्रद्धेपांटीच होय. एवढेच काय काही कारणाने एखाद्या व्यक्तीचे घर (विशेषतः नातेवाईकाचा भूत्यू) जर अपवित्र झाले असेल तर ते गायीच्या शेणाने सारवले की शुद्ध वा पवित्र होते ही श्रद्धा आजही हिंदूधर्मात आढळते. एखादे ठिकाण वा व्यक्ती अपवित्र झाल्यास त्यांच्यावर गोमूत्र शिंपडल्यास ते ठिकाण वा ती व्यक्ती पवित्र बनते ही श्रद्धा आजही प्रबळ आहे. याचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण देणे अवघड आहे.

पवित्र आणि अपवित्र यावर सारांश रूपात बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की प्रत्येक धर्मात पवित्र अपवित्रतेच्या संकल्पना असल्या तरी त्याचे स्वरूप भिन्न असते. परंतु त्यात एक समानतेचा धागापण असतो. सर्वच धर्मात धर्मावर श्रद्धा ठेवणे, परमेश्वराची पूजा करणे, धार्मिक क्रिया-कर्म करणे, धार्मिक नियमांचे पालन करणे इत्यादी गोष्टी पवित्र, तर या उलट परमेश्वराचे अस्तित्व अमान्य करणे, कोणतेही धार्मिक क्रिया कर्ष न करणे, धर्मचे नियम पायदळी तुडविणे, परमेश्वराची निंदा करणे इत्यादी गोष्टी या अपवित्र मानल्या जातात.

(c) धर्मनिरपेक्षता — Secularism

'विज्ञानाच्या प्रगतीबरोबरच धर्मनिरपेक्षता या संकल्पनेचाही विकास होत गेला. याचे कारण प्रतिपादन करतांना विद्वान असे म्हणतात की विज्ञानाची जरजरी प्रगती होत गेली तसेतशी अनेक धार्मिक श्रद्धा, कल्पना समजुती यांना धक्का बसला. धर्मात प्रतिपादन करण्यात आलेल्या अनेक कल्पना या खोट्या आहेत, चुकीच्या आहेत याची जाणीव समाजधुरीणांना झाली. मानवी जीवनातील, समाज जीवनातील काही गोष्टींचा संबंध, हा अतिमानवी किंवा दैवीशक्तींशी, म्हणजे पर्यायाने धर्माशी नसून, मानवाचे इतर मानवांशी जे संबंध निर्माण होतात त्याच्याशी आहे, याची वाढती जाणीव मानवास होऊ लागली. त्यातून कालांतराने "धर्म-निरपेक्षता" या संकल्पनेचा उदय झाला.

हे जरी सत्य असले तरी या संकल्पनेचा उदय १९ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये झाला. याचे श्रेय "जॉर्ज जेकब हॉलिओक" यांच्याकडे जाते. त्यांनी प्रथम इ. सन १८४६ साली 'धर्मनिरपेक्षता' ही संकल्पना उपयोगात आणली. त्यावेळेला धर्मनिरपेक्षता याचा अर्थ विचार स्वातंत्र्य असा घेतला जात होता. आपले जोवन कसे जगावयाचे हे ठरविण्याचा अधिकार मानवाला मिळणे हा या विचारस्वातंत्र्याचा एकभाग मानला गेला होता. त्याचप्रमाणे सर्वप्रकारच्या न पटणाऱ्या विचाराला विरोध करणे हे पण विचार स्वातंत्र्याचे महत्वाचे अंग मानले गेले होते. त्याकाळी 'धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेमुळे माणसाला धार्मिक अधिकाराच्या उगमावर चर्चा करणे, परमेश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल व आत्म्याच्या अमरत्वाबद्दल शंका घेऊन चर्चा करण्याचे स्वातंत्र्य माणसाला प्राप्त होते. "वर्तमान काळ हेच खरे सत्य" होय, या शिवाय अन्य काही सत्य नाही. हे धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व त्याकाळी प्रतिपादन केले होते. आजही धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेत, मानवी जीवनातील अनेक क्षेत्रात असलेला प्रभाव कमी करून माणसाला त्याच्या मर्जिप्रिमाणे बागण्याचे स्वातंत्र्य यात अभिप्रेत आहे.

धर्मनिरपेक्ष याचा दुसरा अर्थ आहे सर्वधर्मसमभाव. सर्वधर्मसमभाव याचा अर्थ समाजातील वा राष्ट्रातील जनतेला, त्यांच्या धर्माचा विचार न करता, समान अधिकार प्रदान करणे होय. याचाच दुसऱ्या शब्दात अर्थ असा की प्रत्येक धर्माला त्याच्या धर्मतत्वाचा प्रचार करण्याचे, धर्म तत्वाप्रमाणे आचरण करण्याचे, धर्मतत्वानुसार धार्मिक सण व उत्सव साजरे करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य राहील. कोणत्याही राष्ट्राचा स्वतःचा असा राष्ट्रीय धर्म असणार नाही.

धर्मनिरपेक्षता याचा अर्थ मात्र असा नाही की धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करणारी माणसे धर्मचे अस्तित्व नाकारतात. धर्म नष्ट करणे हा धर्मनिरपेक्ष तत्वज्ञानाचा हेतू नाही. परंतु धर्माचा, धर्मगुरुंचा राज्यकर्त्यावर असलेला प्रभाव, राजकारणावर असलेला प्रभाव, नाकारणे किंवा कमी करणे हा हेतू मात्र धर्मनिरपेक्ष व्यक्ती वा धर्मनिरपेक्ष गट मनात बाळगतात. मानवाच्या सामाजिक किंवा वैयक्तिक जीवनात निर्माण होणारे प्रश्न सोडविताना धर्माचा वा धार्मिक अंधश्रद्धांचा आधार न घेता त्या प्रश्नांची सोडवणूक करणे. उदा. एखादा मनुष्य आजारी पडला वा एखाद्या रोगाची साथ आली तर, पूर्वी परमेश्वराचा कोप झाला असे समजून त्या त्या देवतेला बळी अर्पण करणे ही झाली धर्माधिता उदा.

पुत्रप्राप्तीसाठी घडलेले मानवतचे हत्याकांड, गुप्तधन प्राप्त व्हावे म्हणून किंवा विहिरीला पाणी लागावे म्हणून अपवादात्मक स्वरूपात का होईना लहानमुलांचे दिले जाणारे बळी हे धर्माधतेचे प्रतीक होय. समाजातील ही धर्माधता नष्ट करणे हा असा धर्मनिरपेक्ष वाद यांचा हेतु असतो तद्वतच रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी रोग प्रतिबंधक लस टोचून घेणे, स्वच्छता राखणे इत्यादी बाबींचे ज्ञान जनतेला देणे हाही धर्मनिरपेक्षवादयांचा हेतु असतो.

काही समाजशास्त्रज्ञांच्या मताने धर्मनिरपेक्षता ही अशी एक सामाजिक प्रक्रिया आहे की ज्या द्वारे धार्मिक सामाजिक संरचनेचे धर्मावर आधारित नसलेल्या सामाजिक संरचनेत परिवर्तन होते. एकां वाक्यात असे म्हणता येईल की धार्मिकतेवर आधारित सामाजिक संरचनेचे धर्मनिरपेक्ष सामाजिक संरचनेत रूपांतर करणे होय. या धर्मनिरपेक्ष सामाजिक संरचनेत व्यक्तीवर धर्मएवजी इतर घटकांच्या द्वारे नियंत्रण ठेवले जाते. या अन्यघटकांत बुद्धीप्रामाण्यवाद, नियोजनबद्धता, पृथःकरण किंवा विश्लेषण व्यवस्था, निरीक्षण, कारणमीमांसा इत्यादींचा समावेश होतो. दुसरीकडे धर्मनिरपेक्षवादी विद्वान समाज व्यवस्थेतील धार्मिक संकल्पना, अतिनैसर्गिक होतो. दुसरीकडे धर्मनिरपेक्षवादी विद्वान समाज व्यवस्थेतील धार्मिक संकल्पना, अतिनैसर्गिक शक्ती, धार्मिक अंधश्रद्धा, समजुती यांना विरोध करतात कारण या गोप्ती मनुष्याला काम चुकार बनवितात. 'दाणे दाणे पे लिखा है' खानेवालेका नाम किंवा ज्याने दिल्यात चोची देईल तोच चारा' या सारख्या उक्ती माणसाला व एकूण समाजाला वा राष्ट्राला निष्क्रिय बनवितात. म्हणून आज धर्मनिरपेक्ष तत्वाला महत्व प्राप्त झाले आहे. धर्मनिरपेक्ष म्हणजे ऐहिक जीवनाची व्यवस्था लावतांना किंवा ऐहिक जीवन जगतांना धर्मकल्पना, धर्मश्रद्धा अप्रस्तुत आहेत. त्याएवजी शास्त्रीय ज्ञान, मानवी मूल्य व विवेकनिष्ठा यांचे साहाय्य घेणे होय.

धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाचा विचार करतांना धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेत प्रामुख्याने खालील गोप्तींचा समावेश होतो.

(१) राज्याचा स्वतंत्र्वा असा कोणताही धर्म असणार नाही. दुसऱ्या शब्दात राज्यकर्तें राज्याचा धर्म म्हणून कोण्याही धर्माला मान्यता देणार नाही.

(२) शासन किंवा सरकार कोणत्याही धर्माला आर्थिक मदत करणार नाही.

(३) धर्म ही सार्वजनिक बाब न ठरता वैयक्तिक बाब ठरेल. याचाच दुसऱ्या शब्दात अर्थ असा की धर्माचे आचरण करावयाचे की नाही हे व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून राहील.

(४) शासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीत धर्माचा अडथळा मान्य केला जाणार नाही. उदा. कुटुंबनियोजनाचा कार्यक्रम कुटुंबनियोजनाला बहुसंघय धर्माचा विरोध असूनही समाजहित वा राष्ट्रहित डोळ्यासमोर ठेऊन बहुसंघय शासनकर्त्यांनी त्याचा स्वीकार केला आहे.

(५) धार्मिक अंधश्रद्धा धर्माधता यासाठी जर धर्माचा वापर केला गेला तर शासन त्याला विरोध करील.

(६) पोषाख, आहार, वैयक्तिक वर्तन यावर जर धर्माद्वारे निर्बंध आले तर शासन असे निर्बंध ठोकरून लावील.

(७) धर्मनिरपेक्षतेत ऐहिकता ही अध्यात्मिकतेपेक्षा अधिक महत्वाची मानली जाते.

(८) बुवाबाजी करून धर्माच्या नावावर भोळ्याभावड्या जनतेची जर कोणी फसवणूक करीत तर सरकार अशा बुवाबाजीचा बीमोड करील.

(९) शिक्षण व्यापार, पर्यटन, सार्वजनिक उपयोगाची ठिकाणे, इस्पतळे, शिक्षणसंस्था इत्यादी ठिकाणी धर्माला कोणतेच महत्व दिले जाणार नाही.

(१०) एखाद्या धर्माचे अनुयायी धर्माचा वापर राज्यात हिंसाचार पसरविण्यासाठी करीत असतील तर शासन त्याचा प्रतिकार करील.

या वरील सर्व तत्वांचा मतितार्थ असा की धर्मनिरपेक्षतेत माणूस महत्वाचा मानला जातो. मानवावर जर नैसर्गिक वा मानवनिर्मित आपत्ती वा संकट आले तर संकटग्रस्तांचा धर्म, देश, पंथ, संप्रदाय यांचा विचार न करता केवळ माणुसकीच्या दृष्टिकोनातून त्याला मदत करणे हे आपले परम कर्तव्य आहे. उदा. प्रचंड दुष्काळ (उदा. इथोपीय) वादळ अतिवृष्टी (बांगला देश, बंगाल, आंध्रप्रदेश इ.) भूकंप (किल्लारी, गयाकाशी, भारत, मोक्सिसको), ज्वालामुखी (जपान फिली पाईन्स बेटे) वायूगळती, विमान वांरेल्वे अपघात यासारख्या संकट प्रसंगी संकटग्रस्तांना मदत करणे. हे मानवतेचे व धर्मनिरक्षतेचे प्रतीक होय.

धर्माचा उदय : काही सिद्धांत

धर्माचा उदय नेमका कसा झाला हे सांगणे अत्यंत अवघड आहे. दुसऱ्या शब्दात ते एक गूढच आहे. काही धर्म शास्त्रज्ञांनी व समाजशास्त्रज्ञांनी हे गूढ उकलण्याचा त्यांच्या त्यांच्या परिने प्रयत्न केला असून हे प्रयत्नच, कालांतराने धर्माच्या उत्पत्तीच्या विचारधारा बनल्या आहेत. धर्माच्या उत्पत्तीच्या दोन विचारधारा आपण या ठिकाणी अभ्यासणार आहोत.

(अ) सर्वात्मवाद (ANIMISM)

सर्वात्मवाद या सिद्धांताचे प्रणेते आहेत टेलर, स्पेन्सर हे दोन समाजशास्त्रज्ञ या उभयतांच्या मतानुसार आत्माविषयक कल्पनांचा उदय धर्माच्या निर्मितीतील मध्यवर्ती गोष्ट होय.

या विचारवंतांच्या विचारप्रणालीनुसार प्राचीन मनुष्य त्याच्या काही अज्ञानामुळे वा चुकामुळे आत्म्याच्या संकल्पनेने ग्रासला गेला होता. मानवाचे पहिले अज्ञान होते. “स्वप्नाबाबतचे” तर दुसरे होते मृत्युसंबंधीचे या दोन्हीवर आपण सविस्तर चर्चा करू.

आजच्या मानवाप्रमाणेच प्राचीन मानवाला पण स्वप्न पडत. आज मानवी स्वप्नाचे विश्लेषण करणारे शास्त्र विकसित झाले आहे तसे ते पूर्वी नव्हते. त्यामुळे स्वप्नाबाबत त्याकाळच्या मानवाला आश्चर्य वाटत असे. जेव्हा त्या काळच्या मानवाला स्वप्न पडत, तेव्हा स्वप्नात तो इकडे तिकडे भटकत असल्याचे दृश्य त्याला दिसत असे.

पण जेव्हा मनुष्य जागा होई तेव्हा मात्र त्यास आपण आहे तिथेच आहोत हे त्याच्या लक्षात येई. मग मनुष्य संध्रमावस्थेत पडे! स्वप्नातील भटकणे खरे की शरीराची स्थिरता खरी यावर उपाय म्हणून त्या काळच्या माणसाने अशी कल्पना केली. त्याच्यात एकाचवेळी दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. त्याच्या या विचाराला पुष्टी मिळाली ती स्वप्नातल्या दुसऱ्या घटनेने स्वप्नात मनुष्य हा ज्या ज्या अन्य माणसांना भेटला वा बोलला त्यांची शरीरे स्वप्न पडलेल्या माणसाच्या ठिकाणी नसतात. तेव्हा त्या काळच्या माणसाने अशी कल्पना करवून घेतली की इतर मानवात सुद्धा दोन स्वत्व म्हणजे दोन गोष्टी असतात. या स्वप्न पडण्याच्या मानवाच्या अनुभवातून त्यांच्यात एक अशी विचारप्रणाली तयार झाली की प्रत्येक व्यक्तीत दुसरे मन असते. या मनाजवळ मानवीशरीर सोडण्याची व दूरचा प्रवास करण्याची शक्ती असते. हे दुहेरी सादूश्य “स्वत्व” (Self) त्यांच्या अनेक विशिष्ट